

Moral and Educational Components in the Ritual Poems of Ibn Husam Khusfi and Sayyid Razi

Ahmad Lamei Giv^{1*} , Somaye Eghbalinasab²

¹⁾ Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Birjand, Iran.

²⁾ M.A. of Persian Language and Literature. Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Birjand, Iran.

Received: Mar 04, 2025 Revised: Jun 21, 2025 Accepted: Aug 01, 2025

Abstract

Moral and educational concepts are among the central principles of Islamic life, especially in the present era. The writers and thinkers of this field, while explaining the important position of morality, have continuously directed human attention towards moral virtues. The poems of Ibn Hussam Khusfi and Sayyid Razi are rich examples in Persian and Arabic literature. These poets are famous and prominent figures of their time who were greatly influenced by the pure teachings of Islam and the lifestyle of the pure Imams (a.s.). They were from the lineage of scholars and saints of Islam, and their special devotion to the lifestyle of the Imams of guidance is indescribable. Ibn Hussam, the epic poet of the Shiite sect of the ninth century, has always emphasized moral teachings and the importance of human and social education in his poems, along with other literary concepts. Seyyid Razi, a famous and great Shiite writer and poet, has mentioned various moral and educational teachings in his poems. The present study, using the method of description and content analysis and based on the research questions, has analyzed the moral-educational components in the ritual poems of Ibn Husam Khusfi and Seyyid Razi. The results of the study indicate that the two poets, by promoting moral values and educational themes, have created a significant transformation in educational literature and have achieved a high rank and position among their contemporaries. The description of courage, humility and modesty, patience in facing the affairs of life, sacrifice and self-sacrifice, the importance of knowledge and understanding in the way of the Almighty, simplicity of life and contentment are among the most prominent topics that have been considered by the two poets, along with moral dos and don'ts.

Keywords: *Moral and educational components, comparative literature, Ibn Husam Khusfi, Sayyid Razi, ritual poetry.*

* **Corresponding:** Ahmad Lamei Giv, ahmad.lamei2@birjand.ac.ir

- **Cite this article:**

Lamei Giv, A , Eghbalinasab, S. (2026) Moral and Educational Components in the Ritual Poems of Ibn Husam Khusfi and Sayyid Razi. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 5(10), 143-160. <https://doi.org/10.22077/jcrl.2026.8952.1198>

Extended Abstract

1. Introduction

Didactic literature is one of the oldest and most extensive forms of literary expression, primarily concerned with education, moral instruction, human development, and guiding individuals toward a virtuous way of life. In Islamic literary traditions, ethical and educational concepts are frequently intertwined with the teachings of the Qur'an, the Prophet Muhammad, and the lives and virtues of the Ahl al-Bayt. Ibn Husam Khusfi, a prominent ninth-century AH Shiite devotional and epic poet, and Sharif al-Radi, a distinguished fourth-century AH Arab poet and Shiite intellectual, are among the poets whose works contain substantial ethical and educational teachings. Although previous studies have examined the social, cultural, and ethical dimensions of the works of each poet separately, a comparative study focusing specifically on ethical and educational themes in their devotional poetry has received comparatively little attention. Therefore, this study aims to comparatively examine the didactic perspectives of Ibn Husam Khusfi and Sharif al-Radi and to identify the most prominent ethical and educational themes in their devotional poetry.

Methods

This qualitative study employs a descriptive-analytical approach based on library research. The primary data were collected through close examination of the poetic works of Ibn Husam Khusfi and Sharif al-Radi, together with relevant scholarly sources concerning their lives, historical contexts, intellectual backgrounds, and literary works. Ethical and educational concepts expressed explicitly or implicitly in their devotional poetry were extracted, categorized, and comparatively analyzed. Particular attention was paid to the historical, social, cultural, and religious circumstances surrounding the two poets in order to distinguish both shared ethical principles and differences arising from their respective contexts.

Results

The findings demonstrate that ethical and educational instruction constitutes a significant component of the devotional poetry of both poets. Seven major themes were identified: courage, patience and forbearance, self-sacrifice and devotion, propriety and good conduct, knowledge and spiritual awareness, humility, and simplicity and contentment. In the poetry of both Ibn Husam and Sharif al-Radi, courage extends beyond physical bravery and encompasses rational resistance to injustice, defense of truth, perseverance, and the struggle against falsehood. The heroic character of Imam Husayn is repeatedly presented as an exemplary embodiment of this virtue. Patience and forbearance are likewise represented as essential moral qualities grounded in reason, self-control, and the ability to respond wisely to anger and hardship. Self-sacrifice is particularly associated with the suffering, martyrdom, and devotion of the Prophet's family and other religious exemplars. Both poets also emphasize propriety, respectful conduct, and good manners as fundamental conditions for human dignity and social esteem. Knowledge and spiritual awareness occupy another central position: Ibn Husam explicitly connects self-knowledge with knowledge of God, while Sharif al-Radi associates rationality and sound judgment with moral excellence. Humility is portrayed as a prerequisite for genuine greatness rather than a sign of weakness. Similarly, simplicity and contentment are presented as manifestations of faith, satisfaction with divine providence, independence from worldly attachments, and inner tranquility. The comparative analysis reveals considerable convergence between the two poets despite differences in language, historical period, and sociocultural environment. Both regard the Ahl al-Bayt as fundamental ethical models and transform religious teachings into accessible literary and educational messages.

Discussion and Conclusion

The results indicate that the poetry of Ibn Husam Khusfi and Sharif al-Radi possesses not only considerable literary and devotional value but also a distinct educational function. Through praise, religious devotion, historical exemplification, heroic imagery, and emotional expression, both poets transform ethical principles into concrete models of human conduct. Their poetry presents faith, knowledge, and morality as interconnected dimensions of a virtuous life. In Ibn Husam's poetry, the social and moral conditions of the Timurid period—including oppression, injustice, hypocrisy, and social insecurity—appear to have strengthened his emphasis on moral reform, justice, religious commitment, and resistance to corruption. In Sharif al-Radi's poetry, ethical instruction is closely associated with rationality, human dignity, noble character, self-restraint, and devotion to the Ahl al-Bayt. Despite their different historical contexts, both poets share a fundamental concern with cultivating morally responsible and spiritually aware individuals. Their devotional poetry therefore functions simultaneously as literary expression, religious testimony, and ethical instruction. The study concludes that the ethical teachings of these two poets provide valuable material for comparative studies of Islamic didactic literature and can contribute to a deeper understanding of the relationship between religion, morality, education, and literary creativity in Persian and Arabic literary traditions.

مؤلفه‌های اخلاقی و تربیتی در اشعار آیینی ابن حسام خوسفی و سید رضی

احمد لامعی گیو^{*۱} سمیه اقبالی نسب^۲

^(۱) دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

^(۲) کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۴ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۳۱ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۰

چکیده

مفاهیم اخلاقی و تربیتی از اصول محوری زندگی اسلامی، به‌ویژه در عصر حاضر، اهمیتی بسزا دارد. ادیبان و اندیشمندان این حوزه، ضمن تبیین جایگاه مهم اخلاق، پیوسته توجه بشر را به فضایل اخلاقی، هدایت نموده‌اند. اشعار ابن حسام خوسفی و سید رضی، نمونه‌هایی غنی در ادب فارسی و عربی است. این شاعران، از چهره‌های بنام و شاخص زمانه خود هستند که در زندگی پر بار خود از آموزه‌های ناب اسلام و سبک زندگی ائمه اطهار (ع) بسیار تأثیر پذیرفته‌اند. آنان از تبار عالمان و اولیای دین اسلام بوده‌اند و ارادت خاصشان به سیره ائمه هدی وصف‌ناپذیر است. ابن حسام شاعر حماسه‌سرای شیعی مذهب قرن نهم، در اشعارش در کنار دیگر مفاهیم ادبی، همواره بر تعالیم اخلاقی و اهمیت تربیت انسانی و اجتماعی تأکید داشته است. سید رضی، ادیب و شاعر مشهور و بزرگ شیعه، در سروده‌های خود، آموزه‌های اخلاقی و تربیتی متنوعی را ذکر کرده است. این پژوهش با استفاده از روش توصیف و تحلیل مضمون مؤلفه‌های اخلاقی - تربیتی اشعار آیینی ابن حسام خوسفی و سید رضی را واکاوی کرده است. نتایج پژوهش گویای آن است که دو شاعر، با ترویج ارزش‌های اخلاقی و مضامین تربیتی، در ادبیات تعلیمی، تحوکی چشمگیر ایجاد نموده و در میان هم‌عصران خود، رتبه و مقامی والا یافته‌اند. توصیف شجاعت، تواضع و فروتنی، بردباری در مواجهه با امورات زندگی، ایثار و فداکاری، اهمیت معرفت و شناخت در راه حق‌تعالی، ساده‌زیستی و قناعت، از بارزترین موضوعاتی است که در کنار باید‌ها و نبایدهای اخلاقی مورد نظر دو شاعر بوده است.

کلیدواژه‌ها: مؤلفه‌های اخلاقی و تربیتی، ادبیات تطبیقی، ابن حسام خوسفی، سید رضی، شعر آیینی.

* نویسنده مسئول مکاتبه: احمد لامعی گیو، ahmad.lamei2@birjand.ac.ir

- استناد این مقاله:

لامعی گیو، ا.، اقبالی نسب، س. (۱۴۰۵). مؤلفه‌های اخلاقی و تربیتی در اشعار آیینی ابن حسام خوسفی و سید رضی. پژوهشنامه فرهنگ و ادبیات آیینی، ۵(۱۰)، ۱۶۰-۱۴۳.

<https://doi.org/10.22077/jcrl.2026.8952.1198>

۱. مقدمه

ادب تعلیمی که هدف اصلی آن، آموزش، تربیت، رشد و هدایت انسان به مسیر اندیشه صحیح و به تبع آن، زندگی شایسته است، در نزد جوامع مختلف، اهمیت بسیار دارد. ادب تعلیمی جزء کهن‌ترین انواع ادبی است که به بیان مفاهیم اخلاقی- تربیتی و پند و حکمت پرداخته است. این نوع ادب «دانشی را برای خواننده تشریح می‌کند یا مسائل اخلاقی، مذهبی و فلسفی را به شکل ادبی عرضه می‌دارد» (شمیسا، ۱۳۸۳: ۲۷)؛ بنابراین می‌توان گفت: ادبیات تعلیمی، قلمروی گسترده دارد که تمام متون دینی، اخلاقی، حکمی، انتقادی، علمی و مهارتی را شامل می‌شود؛ علاوه بر آثاری مانند علوم صرف و نحو، فنون ادبی، طب و... که موضوع اصلی آن تعلیم و تربیت است، هرکدام از آثار حوزه غنایی و حماسی نیز خالی از آموزه‌های تعلیمی نیست. شاهنامه بزرگ فردوسی، توصیفات منوچهری دامغانی از طبیعت بکر پیرامونش، غزل‌های شورانگیز نظامی گنجوی، سنایی غزنوی و... نمونه‌هایی گویا از تعالیم اخلاقی و تربیتی را در خود دارند.

آنچه از مطالعات حاصل می‌شود، هدف و کارکرد اصلی ادبیات تعلیمی، تعلیم و آموزش اخلاق و فرهنگ (یلمه‌ها، ۱۳۹۵: ۹۱) و ماهیت اصلی آن، نیکی، حقیقت و زیبایی است (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۲: ۸۱). شاعران و ادیبان در حوزه آثار ادبی، حقیقت و راستی را با هنر سخن‌سرایی شگفت خود، تأثیری دو چندان بخشیده‌اند. همچنین، اصطلاح ادبیات تعلیمی، در یک تقسیم‌بندی، به دو بخش خاص و عام تقسیم شده است (یلمه‌ها، ۱۳۹۵: ۶۵) که در این پژوهش، معنای عام آن، یعنی موضوعات اخلاقی، پند و اندرز، حکمت و... مورد نظر نگارندگان است.

ابن حسام خوسفی، از شاعران مشهور تاریخ ادبیات فارسی است. وی، شاعری صاحب فضل، دوستدار علم و ادب، انسانی وارسته و عارف مسلک و پایبند به اعتقادات اخلاقی بوده است. وی در سروده‌های خود بر اصول اخلاقی و تربیتی بسیار تأکید دارد. شریف رضی یا سید رضی (۳۵۹ ه.ق - ۴۰۶ ه.ق) نیز از شاعران مشهور ادبیات اسلامی است که خوانش و تحلیل آثار وی، بسیاری از زوایای اندیشه تعلیمی- اخلاقی او را آشکار می‌نماید. او با نگاهی انتقادی به مسائل اجتماعی و فرهنگی زمانه خود، بر ضرورت رعایت حقوق انسانی و موازین اخلاقی، بسیار تأکید داشته است؛ لذا برآنیم تا اشعار و سروده‌های آیینی این شاعران را در جایگاه دو نماینده شاخص و برگزیده در ادبیات تعلیمی مطالعه و تحلیل، و چشم‌انداز تربیتی و اخلاقی آن‌ها را تبیین کنیم.

اخلاق در تمامی جوامع، امری مهم و مورد توجه است. اخلاق، به زندگی، رفتار و حیات بشر، ارزش و معنا می‌دهد و رعایت اخلاق و تربیت انسانی، به زندگی و جوامع بشری پایداری می‌بخشد؛ لذا مطالعه و تحلیل آموزه‌های روشنگر اخلاقی و تربیتی، به‌ویژه اینکه با هنر و خلاقیت شگفت شاعران و ادیبان همراه باشد، امری ضروری است. در این راستا، معرفی شخصیت‌هایی چون ابن حسام خوسفی و سید رضی و مقایسه اندیشه اخلاقی و تربیتی آن‌ها، به غنای ادبیات کمک خواهد کرد.

این پژوهش با استفاده از روش توصیفی- تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای در پی پاسخ‌گویی به این سؤالات است:

- ۱- نگاه ابن حسام خوسفی و سید رضی به آموزه‌های تعلیمی چگونه است؟
- ۲- بارزترین مضامین اخلاقی- تربیتی در سروده‌های آیینی دو شاعر چیست؟

۱-۱. پیشینه پژوهش

در حوزه موضوع مذکور، آثار قابل توجهی به رشته تحریر درآمده است که به ذکر برخی از آن موارد که هدف مطالعه پژوهشگران بوده، می‌پردازیم.

احمد احمدی بیرجندی در مقاله‌ای با عنوان «دیدگاه‌های اخلاقی و اجتماعی محمد بن حُسام خوسفی در منظومه خاوران‌نامه» (۱۳۷۸)، یادآور می‌شود که هرچند این منظومه حماسی دینی، درباره شرح جنگ‌های حضرت علی (ع) و یاران آن حضرت است، مشتمل بر بسیاری از سجایای اخلاقی و خصایل حمیده اجتماعی و تربیتی، مانند کرامت نفس، وعظ و عبرت، عدم غفلت از حوادث روزگار، عزت و آزادی، نکوهش حرص و طمع، پرهیز از زخارف دنیوی و پابندی به خداپرستی است. درواقع، این اثر، خواننده را به درس معرفت، زندگی و واقعیت‌گرایی در زندگی فرا می‌خواند. سیدمحمد دامادی در پایان‌نامه کارشناسی ارشد، با عنوان ویژگی‌های شاخص در شعر/ابن حسام خوسفی و نقش فرهنگی وی در تشکیل حکومت شیعی (۱۳۸۰)، ضمن بررسی شعر ابن حسام از منظر زبانی و ادبی، اشاراتی به زمینه‌های فرهنگی جامعه شاعر و نقش پررنگ ابن حسام در ایجاد محیط فرهنگی و دینی جامعه داشته است. حسین محسنی و الهه احمدی حصار در پایان‌نامه تحلیل محتوا و مضامین تربیتی و اخلاقی در اشعار شریف رضی (۱۴۰۱) نتایج پژوهش را این گونه تبیین کرده‌اند: پرداخت مکرر و عمیق به مضامین اخلاقی و تربیتی، مهم‌ترین شاخصه بارز شعر رضی است. در اشعار شریف رضی، علاوه بر کثرت مضامین، عمق نگاه تربیتی و اخلاقی نیز مشاهده می‌شود. مناعت طبع و همت بلند وی که در اشعارش مشاهده می‌شود، حاصل اقتدای وی به ائمه معصومین (ع) و تلمذ و شاگردی کامل وی از معارف این بزرگان است.

بر مبنای مطالعات انجام‌شده، تاکنون پژوهشی که به‌طور مستقل و تطبیقی، به مبحث مضامین اخلاقی و تربیتی در اشعار ابن حسام خوسفی و شریف رضی پرداخته باشد، مشاهده نشد؛ بنابراین نگارش پژوهشی در این زمینه، لازم و ضروری به نظر می‌رسد.

۲. ابن حسام خوسفی و سید رضی

۲-۱. درباره ابن حسام خوسفی

مولانا محمد بن حسام‌الدین حسن بن شمس‌الدین محمد قهستانی خوسفی، مشهور به «ابن حسام»، از بزرگ‌ترین شاعران حماسه‌سرای آیینی و شیعی مذهب قرن نهم هجری است. زادگاه این شاعر نامی، دیار قهستان شهرستان خوسف، از توابع بیرجند است. از جزئیات دوران تحصیل و زندگی علمی او اطلاع چندانی در دست نیست.

آنچه مسلم است و از اشعارش پیداست، پدر و اجداد او اهل فضل و دانش بوده‌اند و در میان مردم به پارسایی و پرهیزگاری شهرت داشته است؛ لذا می‌توان گفت: اولین استادان ابن حسام، خانواده دانشور او بوده‌اند و خود شاعر، بعدها بر اثر مجاهدت و تلاش توانسته است با بهره‌گیری از دانش ادبا و علمای هم‌عصرش در علوم مختلف، چون صرف و نحو، معانی و بیان، تاریخ، تفسیر، حدیث، علم رجال و انساب و نجوم، تبحر یابد (علیزاده بیرجندی، ۱۳۹۰: ۱۷).

بدین ترتیب، ابن حسام خوسفی در دوره خود، جزء شاعران مشهور و نامی بوده است.

ابن حسام، شاعری است قصیده‌سرا که سبک و شیوه مستقلى در شعر ندارد و بیشتر مقلد شعرای قبل از خود مانند خاقانی، ظهیر فاریابی، خواجوی کرمانی و کمال‌الدین اسماعیل بوده است. به‌طورکلی، او در قصیده، پیرو سبک خراسانی و در غزل، پیرو سبک عراقی بوده است (لامعی‌گیو، ۱۴۰۳: ۱۴۳). شاعر خطه خراسان، علاوه بر دیوان اشعار، آثاری چون *نثر الالکی*، *دلائل النبوة*، *نسب‌نامه* و *خاوران‌نامه* را به رشته نظم درآورده است. وی سرانجام در سال ۸۷۵ ق، دار فانی را وداع گفت. آرامگاه وی در خوسف، واقع بر مکانی مرتفع به نام پایتخت، زیارتگاه صاحب‌دلان است.

دوران زندگی و حیات ابن حسام که مصادف با حکومت تیموریان است، فراز و نشیب‌هایی دارد که شاعر بخشی از وقایع آن روزگار را به خوبی در آثارش منعکس نموده است. در کنار مدح و منقبت‌های شاعر در وصف ائمه (ع) اشاره به وضع روزگار و انعکاس اوضاع اجتماعی از دیگر محورهای شعر ابن حسام است. او در اشعارش، بیشتر به فکر انسان کامل و والاست و پیوسته آن را می‌ستاید. درعین حال، مستقیم و غیرمستقیم از بیدادگری‌ها و فساد روزگار خود هم شکایت می‌کند (ارشاد سرابی، ۱۳۷۸: ۸۷).

در دوره حیات ابن حسام، خراسان میدان تاخت‌وتاز فرزندان تیمور برای دستیابی به تخت پادشاهی بود. آنان اموال مردم را به تاراج می‌بردند. مالیات‌های سنگین نیز وضع نموده بودند و کسانی را که قدرت پرداخت نداشتند، شکنجه و عذاب می‌کردند. بدین جهت، دهات و سرزمین‌های حاصلخیز به ویرانه‌ای مبدل شد و مردم بر اثر ظلم و ستم غارتگران بیگانه و نداشتن امنیت جانی، زن و فرزند خود را ترک کرده و به محل‌های دیگر متواری می‌شدند (همان: ۸۷). ابن حسام نیز در جریان حوادث از عواقب آن برکنار نبوده است و رنج حاصل از این واقعه تاریخی دورانش را در سروده‌هایش بازگو نموده است. بر مبنای سروده‌های شاعر، ظلم‌های حکومت در جامعه وی اندیشه دینی او را قوی‌تر و اراده وی را مستحکم‌تر ساخته است.

سقوط و انحطاط اخلاقی حاکم بر جامعه شاعر، از پیامدهای هجوم تاتارها به ایران بود. ابن حسام در قصایدی که درباره مدح و ستایش حضرت مهدی (عج) سروده و با مقدمه‌ای حزن‌آلود آغاز می‌شود، وضعیت نامناسب اخلاقی مردم جامعه عصر خود را توصیف نموده است. او از اجرا نشدن احکام شرع، رواج یافتن ریاکاری و نفاق، شراب‌خواری و زنا، قتل و غارت اموال، بی‌عفتی، فقر، ظلم و ستم بر ضعیفان و تضییع حقوق مردم در جامعه خود می‌نالد و غم و اندوه خود را با زبانی طنزآمیز اظهار می‌دارد (دامادی، ۱۳۸۰: ۲۱). یکی از عوامل توجه شاعر به جنبه‌های تعلیمی در سرودن اشعار را می‌توان همین وضعیت جامعه شاعر دانست. وی در اشعارش از امام عصر (عج) مدد خواسته تا ظلم و ستم حاکم بر کشور را نابود کند (افروز، ۱۳۹۶: ۲۷).

به‌طورکلی، به‌رغم این‌که در دوره تیموریان، همه جا سخن از تعالیم اسلام، مذاهب آن و موازین قرآن در میان بود -چنان‌که بخش اعظمی از دیوان شاعر نیز این‌گونه مطالب و مفاهیم را تشکیل می‌دهد- اما در اکثر مواقع، دین با ریاکاری و تلبیس توأم شده و باطل حق‌نما رواج یافته و این مسئله از دیار ابن حسام دور نمانده و بدین واقعیت اشاره صریح کرده که همگی، حاکی از اوضاع نه‌چندان مطلوب زمانه شاعر است (ابن حسام، ۱۳۶۶: ۵۳)؛ باین حال، ابن حسام، بنا بر سبک زندگی نیاکان مسلمان خود و فرهنگ غنی و اسلامی که تربیت یافته و با تأثیرپذیری از سیره ائمه (ع) و بزرگان دین، نه تنها خودش راه آنان را پیموده است، بلکه با سرودن قصاید و اشعاری لطیف و گویا،

مخاطبانش را به عدالت‌خواهی و زندگی مؤمنانه فرا می‌خواند. اشعار او در مدح و منقبت ائمه اطهار (ع) که سراسر دیوان اشعار و دیگر آثارش را دربرگرفته، بی‌تردید گویای اندیشه والای شاعر بوده و قابل توجه است.

۲-۲. سید رضی

شاعر نامی ادبیات عربی، ابوالحسن محمد بن الحسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی الکاظم (ع) معروف به شریف رضی یا سید رضی در قرن چهارم در بغداد ولادت یافت (اعلمی حائری، ۱۹۹۳، ج ۱: ۸۵). سید رضی در برخی از منابع، ملقب به ذوالحسین است (حائری مازندرانی، ۱۳۰۳: ۲۷۱). نسب پدر سید رضی به امام موسی الکاظم (ع) و نسب مادر وی به امام حسین (ع) می‌رسد (ابن ابی الحدید، ۱۹۶۵، ج ۱: ۱۱). در بعضی منابع دیگر، ملقب به ذوالمنقب است (الداوری الحسینی، ۱۳۸۳: ۱۷۲). وی شاعر و مدیحه‌سرای مشهور زمانه‌اش بوده است و اشعارش، گویای ارادت او به اهل بیت (ع) است. وی سرانجام در سال ۴۰۶ ه.ق. در بغداد وفات نمود و در همان‌جا به خاک سپرده شد. در دوره‌های بعد، پیکر او به جهت شرافت نسب و مقامش در شعر و ادب، به حرم امام حسین (ع) به کربلا انتقال یافت (الأمین، ۱۴۰۶: ۴۷۱).

دوران زندگی شریف رضی، برابر است با پایان دوره دوم حکومت عباسیان (۲۳۲-۳۳۴ ق.م) که از خلافت متوکل آغاز می‌شود و با روی کار آمدن حکومت آل‌بویه در بغداد به پایان می‌رسد (جعفری، ۱۳۷۸: ۱۵۲)؛ بنابراین، زندگی شریف رضی در بغداد، مصادف با عهد درگیری‌ها و اضطرابات (حنا الفاخوری، ۱۳۸۵: ۶۶۶) و مملو از درگیری‌های میان‌فرقه‌ای است. در این دوران، با اینکه تمامی فرق اسلامی آزادانه عمل می‌کردند، اما دو مکتب اعتزال و تشیع، بیش از مکاتب دیگر رواج داشت (جعفری، ۱۳۷۸: ۱۵۲). سید رضی نیز در علم کلام، همان عقاید شیعه را دارد (همان: ۱۵۴) و دروس فقه شیعی امامی را نزد شیخ مفید فرا گرفت (ابن ابی الحدید، ۱۹۶۵، ج ۱: ۱۴). از سید رضی، آثار و تألیفاتی شایسته از جمله مدایح، فخریات، حجازیات، شیعیات، وصف و رثائیات به یادگار مانده است.

۳. مضامین تعلیمی در اشعار ابن‌حسام خوسفی و سید رضی

نوع بشر، پیوسته در تلاش و تکاپو است تا از سبک زندگی رهبران دین، بزرگان دینی، عالمان و خردمندان، آگاهی یابد و از آن‌ها درس اخلاق، عظمت، انسانیت و سعادت را بیاموزد. وسعت معنایی تعلیم و یادگیری، مفهوم آن را در طول زمان و شرایط مختلف، مستعد تفسیرها و تأویل‌های تازه می‌کند؛ زیرا در هر دوره، یک نوع نیاز و آموزش یک مفهوم خاص شاید موردنظر مردمان جوامع باشد، اما با نگاهی کلی، آموزه‌های تعلیمی، اصول و فروعی دارند که در تمام طول زندگی هر فرد، اموری ضروری و بلکه واجب هستند. ابن‌حسام خوسفی و سید رضی از جمله شاعرانی هستند که مضامین تعلیمی را در بیشتر اشعار خود به‌طور آشکار و پنهان بیان کرده‌اند؛ چه آنجا که به وصف حماسه‌های باشکوه دلاوران تاریخ اسلام روی آورده‌اند و چه آنجا که به مدح و منقبت ائمه اطهار (ع) نظر داشته‌اند. در ادامه، به بررسی برخی موضوعات اخلاقی- تربیتی در سروده‌های آیینی دو شاعر می‌پردازیم.

۳-۱. شجاعت

شجاعت، جزء یکی از چهار فضیلت برتر اخلاقی و از ویژگی‌های ستوده و پسندیده در آثار مختلف ادبی است. شجاعت، همان روحیه قدرتمند و توانمندی دفاع منطقی و خردمندانه در میدان مبارزه با دشمن، مبارزه با نفس، حل مسائل زندگی و امورات دشوار روزمره و... معنا می‌شود (انوری، ۱۳۹۰: «شجاعت»). صداقت، بردباری، غیرت، مدارا

با دوستان و استحکام در دین را می‌توان نمودهایی از شجاعت در زندگی نامید. شجاعت را به «استقامت و اعتدال در قوه غضبیه» تعریف کرده‌اند؛ به این معنا که انسان تحت فرمان عقل، از انحراف به سوی افراط و تفریط یعنی تهور و ترس مصون باشد. کسی را انسان شجاع می‌دانند که در عین داشتن قدرت روحی و قوت دل، خشم و غضب خود را با نیروی عقل مهار می‌سازد (شریف مرتضی، ۱۴۰۵: ۱۶). این معنا از شجاعت، آن را تنها محصور به میدان نبرد نمی‌کند، بلکه حوزه وسیعی از زندگی انسان را شامل می‌شود.

ابن حسام و سید رضی، این ویژگی را در حماسه‌آفرینی‌های باشکوه جبهه حق علیه باطل به خوبی وصف کرده‌اند. ابن حسام در بخشی از سروده‌هایش، شجاعت امام حسین (ع) را که مبنایی منطقی، عادلانه و با هدف استحکام دین اسلام است، می‌ستاید. این نوع از مبارزه نمی‌تواند تنها جنگاوری مطلق با دشمن باشد. وی چنین می‌گوید:

قایمه تیغ او قایم دین رسول سایه شمشیر او برق سهیل یمن
(ابن حسام خوسفی، ۱۳۶۶: ۵۸)

وی در بخشی دیگر، در خطاب حضرت رسول (ص) به حضرت علی (ع) آورده است که پیامبر (ص) امام علی (ع) را در شجاعت، غیرت و مدارا با دوستان و دشمنان به شیری تشبیه کرده که درهم کوبنده معاندان است:

پیمبر سرآوردشان در کنار بدو گفت کای شیر دلدل سوار
ز مالک نداری همانا خبر که مر پهلوان را چه آمد به سر
به گرد حصار طلسمات دال فرو ماند ناگه به دستان زال
(همان: ۲۱۷)

شریف رضی از پیشگامان عصر خویش است که ارادتی ویژه به اهل بیت (ع) دارد و مدایح و منقبت‌هایی پر معنا و پرمحتوا درباره ائمه اطهار (ع) سروده است. در نمونه زیر که وصف شجاعت امام حسین (ع) است، شاعر، امام را یکه تاز میدان دلاوری توصیف می‌کند که از هیچ قدرتی واهمه‌ای به دل راه نمی‌دهد:

لَا شُجَاعٌ يَبْقَى فَيَعْتَنِقُ الْإِيَّاضَ وَلَا آمِلٌ، وَلَا مَأْمُولٌ

(شریف‌رضی، ۱۴۱۵، ج ۲: ۱۶۸)

- نه دلاوری به جا ماند که با شمشیر هم آغوش گردد و نه آرزویی و نه آرزومندی.

و در ادامه نیز می‌گوید:

يَا حُسَامًا فَلْتَ مَضَارِبُهُ الْهَامَ، وَ قَدْ فَلَهُ الْحُسَامُ الصَّقِيلُ

(همان: ۱۶۹)

- ای شمشیر برآن که سرها شکستی و عاقبت با تیغ کین سرت را شکستند.

مضمون این ابیات شریف رضی، در قصیده «فی مناقب امیرالمؤمنین، حسین سلام الله علیه» از ابن حسام که به نوعی شعور و بینش حماسی را به همراه دارد، آمده است:

به روز معرکه چون پای در رکاب آورد سوار ابلق دوران نداشت پای حسین
بسوخت شامی ملعون چو دیو از آتش نجم ز برق صاعقه تیغ جان ربای حسین
در آن محل که ز بیداد داد داده شود سزای خود برد خصم ناسزای حسین

(ابن‌حسام خوسفی، ۱۳۶۶: ۲۲۴).

ویژگی شجاعت در مرام امام حسین (ع) در توصیفات دو شاعر مشاهده می‌شود و آنان در قالب تشبیهاتی زیبا این فضیلت را به همراه خرد و بصیرت امام (ع) به رشته نظم می‌کشند و آن را در حوزه اخلاق و تربیت مورد ستایش قرار می‌دهند.

۳-۲. حلم و بردباری

حلم و بردباری در امور و وقایع روزمره زندگی، یکی از فضیلت‌های مهم و برتر اخلاقی شمرده می‌شود که لازمه آن خرد و دانایی است. شریف رضی، این صفت نیکو را در اشعارش، بسیار ستوده و در آثارش به تبیین این موضوع پرداخته است. وی در بخشی از سروده‌هایش، این فضیلت را زیوری برای لباس می‌داند که زیبایی آن بر ارزش لباس می‌افزاید:

حَلْمٌ كَحَاشِيَةِ الرِّدَاءِ، وَ دُونَهُ بَأْسٌ يُدَقُّ عَوَامِلَ الْأَرْمَاحِ

(شریف رضی، ۱۴۱۵، ج ۱: ۲۴۱)

- او برخوردار از بردباری است که چون کناره‌های بالاپوش نرم و لطیف بوده، در حالی که در پی آن قدرتی است که نیزه نیزه‌داران را درهم می‌شکند.

در بیت‌های زیر، شاعر عقل و منطق را زیربنای صبر و شکیبایی می‌شمارد و توصیه می‌کند که انسان در هنگام خشم و عصبانیت، می‌بایست به زیور حلم و بردباری آراسته باشد تا بتواند رفتار و گفتاری خردمندانه و صحیح را در پیش گیرد و در این صورت است که مورد احترام همگان خواهد بود.

فَمَنْ يَزْعُ الْعَرِيبَ، إِذَا تَنَاعَتْ وَ يَضْرِبُ بَيْنَ غَارِبِهَا سِيَاجًا
وَ يُذَكِّرُهَا الْحُلُومَ عَلَى تَنَاسٍ وَ قَدْ بَلَغَتْ حِفَاظُهَا الْهَيَاجًا

(همان: ۲۲۶)

- آن هنگام که اعراب بادیه نشین با یکدیگر به مقابله برمی‌خیزند، چه کسی می‌تواند میان آن‌ها مانع گردد؟
- و بردباری و وقار در خاطرشان زنده می‌گردد، درحالی که چشمه خشمشان به جوش آمده و گویی خود را به فراموشی زده‌اند.

ابن‌حسام در قصیده‌ای در منقبت حضرت علی (ع) حلم را مایه آرامش و سلامتی بین دشمنان و دوستان می‌شمارد:

حَلْمٌ تَوَدَّلَنَازَ دُشْمَنٍ وَ دُوسْتٍ ظَلَمَ تَوَكَّارَسَازَ خَاصَةٍ وَ عَامٍ

(ابن‌حسام خوسفی، ۱۳۶۶: ۸۱)

او در جایی دیگر، حلم را در کنار دیگر فضایل چون صدق، اطاعت و سخاوت ذکر می‌کند که گویی معنایی زیباتر را به ذهن متبادر می‌سازد:

در بیان صبر و صدق و طاعت و اعطای او صابرين الصّادقين القانتين المنفقين

(همان: ۱۱۹)

شاعر در بخشی دیگر، ضمن برشمردن محامد حضرت علی (ع) حلم را به صفت شافع همراه می سازد و چنین می گوید:

به علم نافع به حلم شافع، به ضرب قاطع به دست واسع
بدین فضایل جزو که یارد که نام بین الامم برآرد
(همان: ۱۵۴)

همچنین:

علم او بحر در محل بلاغ حلم او کوه در مقام وقار
(همان: ۱۹۹)

ابن حسام خوسفی و سید رضی، فضیلت شکیبایی را بارها و در اشکال متفاوت با الهام گرفتن از سبک زندگی ائمه اطهار (ع) به مخاطب یادآور شده و بر آن تأکید نموده‌اند.

۳-۳. ایثار و فداکاری

کلمه ایثار در منابع، به دو معنا آمده است: از جان خود برای دیگران گذاشتن یا از دارایی خود برای دیگران بخشیدن. این ویژگی در منابع فارسی و عربی به کار رفته است. ائمه اطهار (ع) الگوی روشن ایثار و از خودگذشگی هستند و ابن حسام و سید رضی در سروده‌هایشان بسیار آن را ذکر کرده‌اند. شهادت همان ایثار جان برای آسایش دیگران است و ابن حسام شهیدان را به عاشقانی تشبیه کرده که شربت شیرین شهادت را نوشیده‌اند.

دردی‌کشان بزم شهادت فتاده‌اند ساقی قدس باده صافی زدن بیار
(همان: ۲۳۳)

سید رضی نیز در توصیف جلوه‌های ایثار و از خودگذشتگی در زندگی پیامبر (ص) و ائمه اطهار (ع) آورده است:

يَا رَسُولَ اللَّهِ لَوْ عَلَيْنَهُمْ
مِنْ رَمِيضٍ يُمْنَعُ الظِّلُّ وَ مِنْ
وَمَسْووقٍ عَائِرٍ يُسْعَى بِهِ
لَرَأَتْ عَيْنَاكَ مِنْهُمْ مَنْظَرًا
وَهُمْ مَا بَيْنَ قَتْلَى وَ سَبَا
عَاطِشٍ يُسْقَى أَنْبَابَ الْقَنَا
خَلْفَ مَحْمُولٍ عَلَى غَيْرِ وَطَا
لِلْحَشَى شَجَوًّا، وَلَلْعَيْنِ قَذَى
(شریف رضی، ۱۴۱۵، ج ۱: ۴۸)

- ای رسول خدا! اگر آنان را بنگری که برخی کشته و برخی به اسارت برده شده‌اند.
 - و برخی بدون سایه و حصاری پای سوخته و برخی تشنه و عطشان از فرط ضربات نیزه‌ها سیراب گشته‌اند.
 - و برخی افتان و خیزان و رانده شده به راه اسارت بر پشت شتران، در سرزمین ناهموار دوانیده شده‌اند.
 - دیدگانت از ایشان چشم‌اندازی را خواهد دید که بر دل جز اندوه و در چشم جز خار به همراه ندارد.
- هر دو شاعر در غالب توصیفات خود به زندگی و سیره اولیای الهی نظر داشته‌اند که این امر، نشان از ایمان راسخ و اندیشه دینی و قلبی آن‌ها دارد.

۳-۴. ادب و رفتار نیکو

واژه ادب، معنایی گسترده دارد؛ حسن خلق، نیکو صحبت کردن، شایسته و بجا سخن گفتن، سنجیده رفتار کردن و... را شامل می‌شود. در این باره، ابن عربی آورده است: «ادیب کسی است که جامع مکارم اخلاق، بلکه جامع مراتب دانستنی‌های ممدوح و مذموم است و نزد عاقل، دانستن هر چیز بهتر از ندانستن آن است. از این صحبت، ادیب دارای جمع نیکی‌هاست» (غنی، ۱۳۸۰: ۵۵۶). ابن حسام ادب را نشانه‌ای در راهیابی به بخت بلند و در نهایت، سعادت و خوشبختی آدمیان می‌داند و معتقد است که ادب، باعث بزرگی و رفعت منزلت آدمی خواهد شد.

مرو ز راه ادب تا بلندبخت شوی که شوربختی مردم ز راه کم ادبی است
(ابن حسام خوسفی، ۱۳۶۶: ۲۳)

شاعر در جایی دیگر به همین موضوع چنین اشاره می‌کند:

در ره به ادب باش و تواضع که به هر گام خاک در او را به سر ریشه مقنع
(همان: ۱۱۰)

سید رضی نیز دقت نظر و سنجیده عمل کردن را از دیگر صفات اخلاقی می‌داند؛ لذا شاعر در توصیفات خود به ممدوحانش بر این ویژگی تأکید می‌نماید:

كَأَنَّكَ صُبْتَ مِنْهُ بِذَاتِ فَرْعٍ عَلَى الْبُوغَاءِ لَبَّدْتَ الْعَجَاجَا
(شریف رضی، ۱۴۱۵، ج ۱: ۲۲۶)

- گویا تو بر سرزمین خشک تفتیدیده بوغاء بسان باران باریده‌ای و گرد و غبار آن را با قطرات آب زدوده‌ای. و یا در تشبیهی دیگر آورده است:

وَأَنِّيَ اللَّحْمُ مِنَ الْقَضَايَا أَعَدْتُ لَهُنَّ كِيًّا، أَوْ نَضَاجَا
(همان)

- بسا مقدرات و امور محتوم زندگی را بسان ظرف‌هایی پر از گوشت دوباره آماده ساخته‌ای و آنها را با نظری صائب پاک و پیراسته نموده‌ای.

این فضیلت اخلاقی که نتیجه فکر و اندیشه هدفمند شاعران خردمند است، در قالب مثال‌های متفاوت آمده است و تکرار آن در سرتاسر دیوان‌های شعر دو شاعر، اهمیت آن را آشکارتر کرده است.

۳-۵. معرفت و شناخت

معرفت و شناخت خداوند، تنها زمانی میسر خواهد شد که بنده او ابتدا خودش را بشناسد. عقلانیت، یکی از راههای رسیدن به شناخت و آگاهی است. شریف رضی در باب عقلانیت و معرفت، آورده است:

يَرِفُ عَلَى نَادِيهِمُ الْحِلْمُ وَ الْحِجَا إِذَا مَا لَغَا لَغًا مِنْ الْقَوْمِ رَافَتْ
(همان: ۲۱۵)

- آن هنگام که یاهوگویی بدزبان، حرف‌های بیهوده به هم می‌بافد، عقل و منطق بر محفل آنان بال می‌گستراند. در جایی دیگر نیز آورده است:

فَلَا الْحِلْمُ بِالنَّائِي، إِذَا مَا دَعَوْتَهُ وَ لَا الْعَزْمُ بِالْوَانِي، وَ لَا الْمُتَمَكِّثُ
(همان: ۲۲۰)

- آنگاه که عقل را فراخوانی، از تو دور نیست و در عزم و اراده‌ات نیز درنگ و سستی راه ندارد. ابن‌حسام از جمله شاعرانی است که این ویژگی را در اشعارش بسیار یادآوری کرده است. او معرفت و خرد را خودشناسی دانسته است و آن را دلیل بر خداشناسی نام می‌برد.

معرفت نفس خدادانی است چون بشناسی بشناسی خدا
بیخود از آنی که چنین بی‌خودی گر تو خدا می‌طلبی با خود آ
دیده خودبین نه خدایین بود زانکه تو با خود ز خدایی خدا
(ابن‌حسام خوسفی، ۱۳۶۶: ۵۵).

۳-۶. تواضع و فروتنی

تواضع و فروتنی، از صفات نیک اخلاقی است که کتب بی‌شماری درباره آن به نگارش درآمده است. در تمام ادیان الهی نیز تواضع، صفتی شایسته و مورد استقبال مردمان است. انسان در سایه تواضع و فروتنی است که به بزرگی و عظمت در دنیا و آخرت دست می‌یازد. سید رضی در ابیات ذیل، تواضع و فروتنی خود را با تشبیهی زیبا، این‌گونه وصف می‌کند:

زَمَنْ يَخِفُّ بِالْجَنَاحِ إِلَى الصَّبَا لَمَّا ظَفِرَتْ بِهِ خَفَضَتْ جَنَاحِي
(شریف رضی، ۱۴۱۵، ج ۱: ۲۳۸)

- چون در آسمان جوانی بال گشودم و اوج رشد رسیدم، بال‌های تواضع را گستردم.

وی، در قسمتی دیگر از اشعارش این‌گونه می‌گوید:

وَوَلِّيتُ فِي السَّنِّ الْقَرِيبَةِ أُسْرَتِي فَوَكَّلْتُ فَاسِدَهُمْ إِلَى إِصْلَاحِي
بِمَهَابَةٍ عَمَّتْ بِغَيْرِ تَكْبُرٍ وَ صَرَامَةٍ أَدَمَّتْ بِغَيْرِ جِرَاحٍ
(همان: ۲۴۱)

- در سنین جوانی، تولیت خانواده‌ام را بر عهده گرفتم و رفتار و خوی نادرست آنان را اصلاح نمودم.

- با هیبتی فراگیر و عاری از تکبر و غرور و صلابتی بدون رنج و جراحت ظاهر شدم.

ابن‌حسام، تواضع و ادب را مایهٔ زینت خردمندان می‌داند و می‌گوید اهل فضل، بدین صفت آراسته هستند:

تواضع است و ادب زیور خردمندان کزین دو چیز کنند اهل فضل کسب کمال
(ابن‌حسام خوسفی، ۱۳۶۶: ۵۶۲)

شاعر در قسمتی دیگر از اشعارش می‌گوید: ادب، انسان را در میان مردمش، عزیز و محترم می‌گرداند و عزت و بزرگی و جایگاه رفیع را نتیجه ادب معرفی می‌نماید.

ادب عزیز کند در میان خلق تو را تواضعت برساند به منتهای مال
اگر تو عزت و قدر بلند می‌جویی به‌دست توست چو در توست این دو خصال
(همان: ۵۶۳)

دو شاعر، تواضع را یکی از علّت‌ها و ملزومات بزرگی و برتر می‌دانند و در این باره، مخاطب را نصیحت کرده و پند می‌دهند.

۷-۳. ساده‌زیستی و قناعت

قناعت نیز از جمله خصال نیکو است که همواره مورد توجه ابن‌حسام و دیگر شاعران ملک ادب و اخلاق بوده است. قناعت که ریشه و اساس آن در رضایت الهی و خشنودی بنده است، به انسان فراغت و آرامش هدیه می‌دهد. اشارات مکرر ابن‌حسام به این صفت پسندیده، گویای مناعت طبع و زندگی صادقانه اوست. وی خود را حاکم شهر قناعت معرفی کرده و تسلیم رضا و تقدیر الهی و شکرگزار نعمت‌های خداوند است.

من به شهر قناعتم حاکم شکر و تسلیم شهر بند من است
(همان: ۱۴)

او مخاطبانش را نیز با خود همسفر کرده و آرامش را در صفت قناعت می‌داند:

حضور می‌طلبی گوشه قناعت گیر که او تو را برساند به سر این مضمون
(همان: ۲۵۳)

سید رضی نیز قناعت و ساده‌زیستی و زندگی به دور از هرگونه تجمل می‌ستاید. او می‌گوید: روزی تو تقسیم شده است و هیچ کس نمی‌تواند رزق و روزی دیگری را استفاده کند، پس خرسند باش و راضی باش به رضایت خداوند کریم و رزاق:

فَلا حَظَّ فِي اسْتِنَالِ رِزْقٍ مُّحَلَّقٍ وَ لا نَفْعَ فِي حَثِّ الحُطُوظِ الرِّوَائِثِ
(شریف رضی، ۱۴۱۵، ج ۱: ۲۲۱)

- هیچ بهره و خیری در روزی که قسمت انسان نبوده، نیست و هیچ سودی در سعی برای دستیابی به بختی که سهم آدمی نیست، وجود ندارد.

به طور کلی، شاعران مورد مطالعه در بیشتر جوانب زندگی، با یکدیگر هم‌عقیده بوده‌اند تا جایی که احساس می‌شود در یک مکان و با شرایطی یکسان زیسته‌اند. ارادت آن‌ها به اهل بیت پیامبر (ص) مدایح و مناقب فاخر آن‌ها در توصیف دلاوری‌ها و حماسه‌آفرینی‌های امامان (ع) بسیار نزدیک به هم و مشابه است. آن‌ها که هر دو از خاندانی اهل علم و دانش و حکمت بوده‌اند، توانسته‌اند فرزند خلف نیاکان خود باشند و عمل به آموزه‌های اخلاقی، تربیتی، دینی و... همواره سرلوحه افکار، گفتار و رفتار آن‌ها بوده است.

۴. نتیجه‌گیری

ابن‌حسام خوسفی و شریف رضی، در استفاده از تعالیم نورانی اسلام، قرآن و سیره اهل بیت عصمت و طهارت، به نحوی هنرمندانه و دقیق عمل کرده‌اند که گویای تسلط، دانایی و آگاهی و سبک زندگی خردمندانه آن‌ها است؛ زیرا فصل اخلاق و تربیت برای این شاعران مسلمان و معتقد که سخنانشان مملو از رنگ و عطر قرآن و احادیث نبوی است، هر خواننده‌ای را به تأمل دعوت می‌کند.

دو شاعر، صفت تربیتی شجاعت را ستوده‌اند. آن‌ها با توصیف شخصیت حماسی، قدرتمند و باشکوه امام حسین (ع) تصویرآفرینی شگفتی را به وجود آورده‌اند که نشان یقین و باور عمیق شاعران است. ستایش شکیبایی و بردباری در سختی‌ها و آسانی‌ها، در مضامین اشعار هر دو شاعر به چشم می‌خورد. مضمون اخلاقی ایثار و فداکاری با بهره‌گیری از سیره اولیاء الهی در آثار دو شاعر مورد توجه است. ادب که سرچشمه و منشأ بسیاری از موازین

اخلاقی است، همواره در اشعار این شاعران نمود پررنگی دارد و هر دو شاعر، پیوسته مخاطبان‌شان را تشویق و تحریض می‌کنند تا ادب و سلوک مؤدبانه را بیاموزند. مفهوم معرفت و شناخت در تعالیم دینی، بسیار مورد تأکید است و ابن‌حسام و سید رضی نیز به کرات در آثارشان به این مفهوم اشاره کرده‌اند؛ زیرا معرفت، سنگ بنای ادب خواهد بود. تواضع و فروتنی از دیگر مضامین شعر آن‌ها است و هر دو شاعر بر این مهم تأکید دارند که در سایه فروتنی، بزرگی و عظمت ظهور می‌کند و به انسان شرافت و ارجمندی می‌بخشد. قناعت و ساده‌زیستی که در سبک زندگی مؤمنانه هر دو شاعر بسیار واضح و آشکار است، در اشعارشان نیز همچنان ساده و بی‌آلایش منعکس شده است.

در پایان، یادکرد این نکته ضروری است که این نوشتار فقط به بررسی بخشی از مضامین و آموزه‌های اخلاقی و تربیتی در سروده‌های آیینی ابن‌حسام خوسفی و سید رضی پرداخته است و به نظر می‌رسد که این موضوع می‌تواند به صورت گسترده‌تر و با بررسی جزئیات بیشتر و در سایر محورها و حوزه‌ها مورد بحث و کاوش قرار گیرد.

کتابنامه

- ابن ابی الحديد، فخرالدين ابو حامد عبد الحميد. (۱۹۶۵). شرح نهج البلاغه. به تحقيق محمد ابو الفضل ابراهيم. الجزء الأول. بيروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن حسام خوسفی، محمد. (۱۳۶۶). دیوان/شعار. به اهتمام احمد احمدی بیرجندی و محمد تقی سالک. مشهد: اداره کل حج و اوقاف و امور خیریه.
- ابن عنبه، احمد بن علی. (۱۳۸۳). عمده الطالب فی انساب آل ابی طالب. بیروت: منشورات دار مکتبه الحیاه.
- ارشاد سرابی، اصغر. (۱۳۷۸). «روان شناخت شعر ابن حسام خوسفی». خراسان پژوهی. مرکز خراسان‌شناسی آستان قدس رضوی. س ۲. ش ۴. صص ۶۹-۹۰.
- اعلمی حائری، محمد حسین. (۱۹۹۳). دائرة المعارف الشیعه العامه. الجزء الأول الخامس العشر. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- افروز، سپیده. (۱۳۹۶). گردآوری و بررسی عربی سروده‌های شاعران قهستان در سده نهم هجری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. بیرجند: دانشگاه بیرجند.
- الأمین، سید محسن. (۱۴۰۶ق). اعیان الشیعه. بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
- انوری، حسن. (۱۳۹۰). فرهنگ بزرگ سخن. تهران: سخن.
- بهمدی، زهرا. (۱۳۹۱). بررسی پیوند حماسه و دین در خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. زابل: دانشگاه زابل.
- جعفری، سید محمد مهدی. (۱۳۷۸). سید رضی. تهران: طرح نو.
- حائری مازندرانی، اسماعیل. (۱۳۰۳ق). منتهی المقال فی احوال الرجال. قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم السلام).
- دامادی، سید محمد. (۱۳۸۰). «ویژگی‌های شاخص در شعر ابن حسام خوسفی و نقش فرهنگی وی در تشکیل حکومت شیعی». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی بیرجند. س ۱. ش ۱. صص ۷۳-۷۸.
- راشدی فرد، رضا. (۱۳۹۵). بررسی تلمیحات دینی در اشعار ابن حسام خوسفی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. بیرجند: دانشگاه بیرجند.
- شریف رضی، محمد بن ابی احمد حسین. (۱۴۱۵ق). دیوان الشریف الرضی. ۲ ج. بیروت: دار الجیل.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۲). «انواع ادبی و شعر فارسی». رشد آموزش ادب فارسی. س ۸. ش ۳۲. صص ۹۶-۱۱۹.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۳). انواع ادبی. تهران: فردوس.
- الفاخوری، حنا. (۱۳۸۵). تاریخ الأدب العربی. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: توس.
- لامعی گیو، احمد. (۱۴۰۳). «واکاوی ساختار لفظی و محتوایی ملمعات در مناقب علوی ابن حسام خوسفی». مطالعات فرهنگی- اجتماعی خراسان. س ۱۸. ش ۲. صص ۱۳۷-۱۶۸.
- محسنی، حسین؛ احمدی حصار، الهه. (۱۴۰۱). تحلیل محتوا و مضامین تربیتی و اخلاقی در اشعار شریف رضی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. اردبیل: دانشگاه محقق اردبیلی.

موسوی بغدادی (شریف مرتضی)، سید ابوالقاسم علی بن حسین. (۱۴۰۵ق). رسائل. قم: دارالقرآن الکریم.
 یلمه‌ها، احمد رضا. (۱۳۹۵). «بررسی خاستگاه ادبیات تعلیمی منظوم و سیر تطور و تحول آن در ایران». پژوهشنامه
 ادبیات تعلیمی. س ۸، ش ۲۹. صص ۶۱-۹۰.

References

- Ibn Abi al-Hadid, Fakhr al-Din Abu Hamid Abd al-Hamid. (1965). *Commentary on Nahj al-Balagha* (M. Abu al-Fadl Ibrahim, Ed.; Vol. 1). Beirut, Lebanon: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [in Arabic]
- Ibn Husam Khusfi, Mohammad. (1987). *Collected poems* (A. Ahmadi Birjandi & M. T. Salek, Eds.). Mashhad, Iran: General Directorate of Hajj, Endowments and Charitable Affairs. [in Persian]
- Ibn Anaba, Ahmad ibn Ali. (2004). *The main source concerning the genealogies of the descendants of Abu Talib*. Beirut, Lebanon: Manshurat Dar Maktabat al-Hayat. [in Arabic]
- Ershad Sarabi, Asghar. (1999). Psychological study of Ibn Husam Khusfi's poetry. *Khorasan Studies*, 2(4), 69–90. [in Persian]
- A'lami Haeri, Mohammad Hossein. (1993). *The general encyclopedia of Shi'a* (Vol. 15). Beirut, Lebanon: Al-A'lami Publications. [in Arabic]
- Afrooz, Sepideh. (2017). *Compilation and study of the Arabic poems of the poets of Qohestan in the ninth century AH* [Master's thesis]. University of Birjand. [in Persian]
- Al-Amin, Sayyid Mohsen. (1986). *Notable figures of the Shi'a*. Beirut, Lebanon: Dar al-Ta'arof Publications. [in Arabic]
- Anvari, Hasan. (2011). *The great Sokhan dictionary*. Tehran, Iran: Sokhan Publishing. [in Persian]
- Bahmadi, Zahra. (2012). *A study of the relationship between epic and religion in Ibn Husam Khusfi's Khavaran-Nama* [Master's thesis]. University of Zabol. [in Persian]
- Jafari, Sayyid Mohammad Mehdi. (1999). *Sayyid al-Radi*. Tehran, Iran: Tarh-e Now. [in Persian]
- Haeri Mazandarani, Ismail. (1924). *The ultimate source concerning the circumstances of narrators*. Qom, Iran: Al al-Bayt Institute. [in Arabic]
- Damadi, Sayyid Mohammad. (2001). Distinctive features of Ibn Husam Khusfi's poetry and his cultural role in the formation of a Shiite government. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand*, 1(1), 73–78. [in Persian]
- Rashedi-Fard, Reza. (2016). *A study of religious allusions in the poetry of Ibn Husam Khusfi* [Master's thesis]. University of Birjand. [in Persian]
- Sharif al-Radi, Mohammad ibn Abi Ahmad Husayn. (1994). *Collected poems of Sharif al-Radi* (Vols. 1–2). Beirut, Lebanon: Dar al-Jil. [in Arabic]
- Shafi'i-Kadkani, Mohammad Reza. (1993). Literary genres and Persian poetry. *Roshd-e Amoozesh-e Adab-e Farsi*, 8(32), 96–119. [in Persian]
- Shamisa, Sirus. (2004). *Literary genres*. Tehran, Iran: Ferdows Publishing. [in Persian]
- Al-Fakhouri, Hanna. (2006). *History of Arabic literature* (A. A. Ayati, Trans.). Tehran, Iran: Tous Publishing. [in Persian]
- Lamei Giv, Ahmad. (2024). An analysis of the verbal and content structure of macaronic poems in Ibn Husam Khusfi's panegyrics to Imam Ali. *Cultural-Social Studies of Khorasan*, 18(2), 137–168. [in Persian]

- Mahseni, Hossein, & Ahmadi Hisar, Elaheh. (2022). *Content analysis and educational and ethical themes in the poetry of Sharif al-Radi* [Master's thesis]. University of Mohaghegh Ardabili. [in Persian]
- Mousavi Baghdadi (Sharif al-Murtada), Sayyid Abu al-Qasim Ali ibn Husayn. (2026). *Epistles*. Qom, Iran: Dar al-Qur'an al-Karim.
- Yalmeha, Ahmad Reza. (2016). A study of the origins of verse didactic literature and its development and transformation in Iran. *Pazhuheshnameh-ye Adabiyat-e Ta'limi*, 8(29), 61–90. [in Persian]